

Les divisions regionals en un món de xarxes: exploració d'una paradoxa

Giuseppe Dematteis

*Professor de Geografia Urbana i Regional
Dipartimento Interateneo Territorio de la Universitat
i de la Politècnica de Torí*

La regió: realitat mental i factual

Darrere l'expressió «regió geogràfica» hi ha un llarg debat que, abans d'entrar en el tema de la meua exposició, recordaré en els seus termes essencials, a fi i efecte de precisar el camp de significats dins dels quals es desenvoluparà la meua ponència.

Els orígens del concepte modern de «regió geogràfica» es poden trobar en la polèmica que entre els segles XVII i XVIII enfronta França i Alemanya, els representants de la «geografia burgesa» amb els «geògrafs d'Estat» o «del Rei» (Farinelli, 1983). Per a aquests últims, la regió, d'acord amb el significat originari i etimològic de la paraula (Raffestin, 1984), era una subdivisió territorial legitimada únicament per la voluntat política del sobirà i desproveïda de qualsevol fonament objectiu que no s'identifiqués amb els interessos del poder aristocràtic. En canvi, per als primers, que teoritzaven una geografia «natural» o «pura», la regió era una entitat real natural, objectivament comprovable (per ex., les conques fluvials segons Buache): una mena de norma natural a la qual havien d'obeir les decisions polítiques per no ser arbitràries.

Després de les revolucions burgeses dels segles XVIII i XIX, aquesta concepció objectiva de la regió es va imposar, i, sota la influència de la *Herd Kunde* (K. Ritter en particular), la regió geogràfica va passar a ser considerada com una entitat històrica, a més de natural. Però aquesta adquisició fonamental en gran part es va perdre amb el replantejament positivista de la geografia de les darreries del segle XIX, en el qual el principi d'objectivitat es transfereix dels fets (naturals i històrics) a l'abstracció ontològica de l'«espai geogràfic», o bé a aquella implícita i total reducció dels subjectes a objectes que encara avui en dia pesa sobre una gran part de la geografia humana.

A la segona meitat del nostre segle, les concepcions relativistes de l'espai geogràfic, ja anunciades per autors com Hettner i Hartshorne, trobaran confirmació en les concepcions de regió, si bé ben diverses, elaborades per la geografia historicista (Gambi, 1963; George, 1964; Kayser, 1964), per la funcionalista (Dic Kinson, 1947; Juillard, 1962; Claval, 1968) i per la neopositivista (Burge, 1962; Strigg, 1965; Harvey, 1969). Les aportacions successives del pensament estructuralista, neomarxista, fenomenològic i hermenèutic veuran en la regió geogràfica cada vegada més una construcció subjectiva: una entitat relacional, no existent en si mateixa, sinó dependent dels subjectes. Se-

ran aquests els qui, segons els contextos i d'acord amb llurs intencions i interessos, seleccionaran consensualment els fets i les relacions espacials considerats pertinents per a la individuació i la delimitació de les regions. Com a conseqüència d'aquestes interpretacions (sovint implícites i no conscients), l'aplicació de mètodes objectius i l'evidència mateixa dels fets considerats en si mateixos faran aparèixer més endavant la regió com una entitat real, objectiva.

No obstant això, atorgar pertinència pràctica al concepte de regió no significa que el reconeixement de les regions es basi en opcions arbitràries. Justament perquè està fonamentada en finalitats pràctiques, la construcció lògica regional té exigències d'eficàcia, és a dir, ha de reconèixer en la realitat territorial certes «vocacions» enteses com estats de coses funcionals o necessitats i intencions històricament donades. En aquest sentit, L. Gambi (1963-1972) acull, historicitzant-lo, el «realisme» de l'anàlisi funcionalista.

Posteriorment, en l'àmbit del pensament neopositivista, la concepció «realista» ha trobat un vàlid suport conceptual en la teoria dels sistemes, i això ha estimulat, fins i tot a Itàlia, interessants contribucions (Vallega, 1984 a i 1984 b; Turco, 1984; Guglielmino, 1986).

La regió no seria un conjunt de llocs qualssevol, individuats i delimitats de manera purament convencional o en relació amb fets funcionals o puntuals, sinó l'espai d'un sistema territorial dinàmic, dotat d'un cert grau d'autonomia i cohesió interna (Dumoland, 1975). Allò que en un moment donat individuem com a regió, seria la forma espacial corresponent a l'estat del sistema en aquell moment (Brunet, 1984).

No obstant això, s'ha de fer notar que l'objectivitat d'aquesta concepció també té els seus límits. L'elecció dels elements i de les relacions que defineixen un sistema territorial, i també el seu perfil dins de sistemes més amplis, són sempre operacions molt influïdes per criteris explícits o (més sovint) implícits de pertinència pràctica. A més, com ha destacat la mateixa anàlisi sistemàtica més avançada (Naturana i Varela, Morin, von Fobister, etc.) el subjecte que observa un sistema determinat sempre hi està inclòs. Per tant, els processos cognitius i comunicatius dels quals es deriven les representacions regionals no són externs als processos reals de formació de les regions i de la territorialització en general, sinó que en formen part. Una

regió, entesa com a sistema territorial, es forma i es reproduïx també a través de mecanismes conformatius de tipus autoreferencial. Perquè una certa representació geogràfica compartida (i eventualment reforçada per reconeixements normatius) induïx comportaments col·lectius que tendeixen a realitzar-la en els fets (Raffestin, 1981; Dematteis, 1985; Turco, 1988). Això explica, entre altres coses, per què construccions regionals en principi del tot «artificials» han pogut, al llarg de la història, adquirir una forta identitat i, més en general, per què les fronteres regionals, una vegada reconegudes i acceptades, conserven una estabilitat ben superior a la que s'hauria derivat de dinàmiques territorials no influïdes per les representacions dels subjectes-actors.

En conclusió, em sembla que actualment la regió geogràfica no pot ser considerada ni una realitat factual que existeix per si mateixa i que es pot reconèixer com a tal, ni el resultat d'una simple classificació convencional, ni una representació purament voluntarista. També és un conjunt de fets i de relacions (un sistema territorial), però que es defineix i es construeix lògicament dins un context projectual més o menys explícit en el qual els valors de veritat són condicions d'aplicabilitat del projecte mateix. En aquesta perspectiva, individuar una regió equival a representar un sistema territorial pertinent; significa construir una frontissa eficaç entre l'actuació pràctica dels subjectes i el món dels objectes (Dematteis, 1987), entre lògica modal i lògica inferencial (Olsson, 1980). A partir d'ara, quan parlaré de regió geogràfica em referiré, doncs, a una entitat d'aquesta mena.

Crisi de la concepció de la regió com a àrea

Històricament, el concepte de regió geogràfica sempre s'ha fonamentat en un pressupòsit espacial de *continuitat* i en un pressupòsit temporal d'*estabilitat* que, tanmateix, les formes i les dinàmiques de l'organització territorial avui dominants sembla que neguin.

La idea d'un espai continu potser es pot fer remuntar a un model arquetípic que identifica proper amb semblant i llunyà amb diferent. En la seva versió moderna, això assumeix la forma de *gradient* o superfície tendencial (*trend surface*, Hagget, 1965), que representa la variació de la intensitat d'un fenomen quan anem del lloc *i* al lloc *j*. Es consideren les ruptures de pendent dels gradients, o valors crítics de nivell, com a límits d'una regió. Així doncs, per exemple, una àrea metropolitana *P* es fa acabar allà on es troba una caiguda més o menys ràpida en els valors dels seus atributs, és a dir, normalment: densitat de la població, percentatge dels treballadors extraagrícoles, intensitat dels corrents intermunicipals de desplaçaments diaris per feina. El fet que a una certa distància, allà on comença una altra àrea metropolitana *Q*, els mateixos valors crítics siguin novament superats, no modifica la delimitació geogràfica de *P*. El vincle de contigüïtat fa que *P* i *Q*, tot i tenir atributs iguals, siguin considerades dues regions diferents, en la mesura que estan separades per una discontinuïtat.

Suposem ara que, amb un tren de gran velocitat, el trajecte *P-Q* es redueix, pel que fa al temps efectiu

emprat, fins a ser igual o inferior a molts dels trajectes entre les localitats *i* que formen *P*. Segons això, almenys pel que fa a certs fenòmens d'interacció, sobre els quals es basa la definició funcional de regió, no tindria sentit considerar les localitats *i* com a integrants de la regió *P* i, en canvi, considerar que *Q* n'està separada. Però si uníssim *P* i *Q* en una regió única (excloent-ne, òbviamment, els espais intermedis no atesos per les altes velocitats) violàriem el vincle de contigüïtat. A més, si hi hagués una autoritat metropolitana, hauria de tenir jurisdicció sobre *P* i *Q* i sobre altres eventuales àrees no contigües, però relacionades de la mateixa manera amb *P* i *Q*. Si això es generalitzés, entraria en crisi una concepció de territorialitat político-administrativa consolidada des de fa segles.

Això és alguna cosa més que un simple experiment mental. No sols perquè amb les altes velocitats els temps de circulació interurbana esdevenen iguals o inferiors als d'alguns desplaçaments intraurbans, sinó també, i sobretot, perquè la informació, «matèria prima» i factor estratègic dels actuals processos de desenvolupament, circula per *xarxes*, és a dir, en un espai discontinu en què els «nusos» (centres urbans, seus d'empreses, etc.), encara que físicament distants, estan molt més «propers» entre ells (quant a accessibilitat a la informació, facilitat de comunicació, difusió de les innovacions, etc.) que no pas respecte als espais intermedis, encara que els siguin contigus. Avui, per exemple, els operadors de borsa de Nova York, Tokyo, Londres i París estan molt més a prop entre ells que no pas respecte als operadors d'altres sectors presents a les respectives ciutats.

Això significa que el rol creixent de les comunicacions i dels serveis lligats a la informació en l'organització i en el desenvolupament de les societats industrials avançades, tendeix a reduir cada vegada més l'impediment, o «fricció», de la distància. Amb això s'afebleix el principal factor que conferia cohesió a l'àrea *i*, per tant, significat geogràfico-regional a fets com la interacció social i econòmica, la comunitat d'interessos, la capacitat de control, l'accessibilitat als serveis, l'homogeneïtat socio-cultural, etc.

I no sols això, sinó que, ja que la vida i l'acció dels diferents subjectes (famílies, empreses, altres organitzacions) ja no tendeix com abans a coincidir en els mateixos espais geogràfics, es pot dubtar que en el futur la coexistència espacial de tals subjectes pugui ser, com abans, condició suficient per a llur integració en comunitats regionals. En particular, a partir dels anys setanta es registra un desfasament creixent entre grans àrees urbanomunicipals i sistemes productius, que es deriva d'un afebliment dels efectes de les economies d'aglomeració, d'urbanització i d'escala sobre la localització de moltes activitats industrials i terciàries intermèdies. Per exemple, àrees com les de Torí i Detroit, que en una època determinada acollien el cicle productiu complet de l'automòbil (de l'acer als components i al muntatge), tot i tenir encara una economia basada en aquest sector de producció, han començat a formar part d'una xarxa *input-output* (transformació, peces mecàniques, components, accessoris, etc.) estesa a escala continental i, en certes fases productives, fins i tot planetària. Això significa que l'esdevenidor d'aquestes regions (i dels diferents subjectes que les componen) depèn cada vegada menys de llurs relacions internes i cada vegada més de les relacions amb la resta del món.

Per tant, justament dins d'aquesta visió, sembla que avui la regió estigui perdent sentit i identitat, ja que els sistemes (productius, financers, culturals, etc.) tendeixen a estructurar-se en xarxes especialitzades, que es distribueixen, s'enllacen i se superposen de mil maneres en l'espai geogràfic, fragmentant-lo en moltes unitats territorials que ja no es connecten entre elles en funció de relacions de proximitat-contigüïtat, sinó mitjançant relacions d'intercanvi i de cooperació d'abast suprarregional i sovint internacional.

Així doncs, és previsible que a l'interior de cada regió o articulació d'àrees del territori es vagin afliuint els lligams de comunitat i la convergència local d'interessos en què es fonamenta la lògica de les autonomies territorials político-administratives. De fet, ara ja es nota un desfasament entre els àmbits de la vida quotidiana, que conserven formes areals i que expressen interessos globals (com el desenvolupament de l'ocupació, qualitat de la vida, etc.) i els interessos de les empreses, que per ser competitives han d'actuar amb una lògica sectorial de xarxa. Segons aquesta lògica, l'àmbit local-regional és vist essencialment com a seu d'un «nus» de la xarxa i la relació interactiva amb ell afecta exclusivament aquelles especificitats regionals que poden ser assumides com a valors en les interaccions més àmplies de la xarxa, és a dir, en definitiva, en funció d'interessos particulars, que coincideixen només parcialment amb els de les comunitats locals i regionals i que sovint sobrepassen els seus horitzons i escapen a la seva capacitat de control.

Finalment, la crisi regional també és crisi d'estabilitat. L'organització per xarxes accelera els processos innovadors i amb ells la competició entre els «nusos» (grans ciutats, empreses, universitats, etc.), amb efectes ambientals en conjunt desestabilitzadors a nivell local-regional, on societat civil i territori s'han de reestructurar continuament. D'aquesta manera es crea un desfasament entre els temps llargs de formació i transformació de les estructures regionals (territorials, ambientals, culturals) i els temps breus de les transformacions reclamades pel mercat. Aquelles que fins ara han estat unitats territorials semblen abocades a esdevenir simples «regions històriques».

Això no significa que llur importància i llur rol, àdhuc econòmic, disminueixin. De fet, les sedimentacions culturals de llarg període, a través dels subjectes locals que en són portadors, s'interaccionen amb les modalitats del desenvolupament econòmic. En molts casos actuen com a condicions decisives per a la introducció d'activitats innovadores i per a la requalificació de les activitats tradicionals. En aquest aspecte, es poden considerar recursos estratègics en la competició econòmica actual no sols entre sistemes d'empreses, sinó també entre ciutats i entre regions. A més, també ofereixen recursos d'imatge prou importants, ja sigui proporcionant una mena de marca de qualitat per a certs productes, com, i sobretot, mantenint a nivell de representació unes certes capacitats d'identificació col·lectiva i, per tant, de cohesió social i política en una base territorial que l'organització actual dels fets funcionals sembla negar.

L'actual articulació regional del territori italià: tipologia amb exemples

Les tendències que acabem d'esbossar fan preveure una

transformació progressiva en la morfologia dels sistemes regionals de formes areals compactes a formes reticulars, o almenys una combinació de les dues, com ja s'observa actualment en els països industrialitzats. Un repàs sumari del cas italià, que he dut a terme recentment dins l'àmbit d'una recerca interdisciplinària sobre la problemàtica regional (Dematteis, 1989), indica que l'esmentada situació de transició pot ésser descrita acollint-se a les categories següents i llurs combinacions:

- a. regions homogènies
- b. regions funcionals
- c. sistemes regionals amb forma de xarxa

Regions homogènies

En aquesta categoria tradicional entren la majoria de les anomenades «regions naturals» o «físiques». Tipus que en un territori densament humanitzat com l'italià no té referents empírics concrets, però serveix per subratllar alguns problemes específics de caràcter geològic. Per exemple, l'articulació territorial en regions orogràfico-morfològiques en la divisió simplificada de l'ISTAT en *montanya*, *turó* i *plana*, és la base d'actuacions de tota mena, fins i tot normatives, i de la delimitació de regions de tipus integrat com les *comunitats de montanya*. El mateix significat tenen classificacions recents de risc ambiental com ara la d'àrees sísmiques. Relacionada amb distribucions uniformes de fets físics és la regionalització agrària (ISTAT i regions), amb molta rellevància normativa, i la delimitació d'àrees protegides (reserves naturals, parcs, etcètera).

Les uniformitats espacials d'ordre socio-econòmic i cultural són a la base de nombroses divisions territorials possibles, entre les quals destaquen:

- les àrees de subdesenvolupament relatiu,
- les regions històrico-culturals,
- les àrees o regions urbanes i metropolitanes.

Del primer tipus forma part l'àrea d'actuació de l'antiga Cassa per il Mezzogiorno i àrees menors per a actuacions reequilibradores (àrees deprimides del Centre-Nord, àrees «internes», etc.).

El tipus de la regió històrica ha estat utilitzat (no del tot expressament) per justificar l'actual partició institucional. En realitat, l'articulació del territori italià per àrees socio-culturals homogènies, de derivació històrica, és diversificada i molt més rica. Malauradament, manca un quadre que descriu per àrees homogènies els diversos components d'aquesta geografia complexa. Les investigacions més recents sobre el tema s'han referit al substrat socio-cultural dels fenòmens del «desenvolupament perifèric» italià dels anys seixanta i setanta. Pel que fa a això, són coneguts els estudis de M. Paci, A. Bagnasco, C. Trigilia, G. Fuà, etc. A més, l'IRPET de Florència (Sforzi, 1987) va portar a terme interessants temptatives de delimitació d'àrees homogènies des del punt de vista social. Generalitzant tot el que s'ha dit en el paràgraf precedent respecte al rol decisiu dels «jaciments culturals» locals o comarcals en els processos de desenvolupament, es pot dir que on hi hagi una base socio-cultural homogènia històricament consolidada, aquesta condició tendeix a «filtrar» i a mitjançar els processos generals (en forma de xarxa) de la modernització i de la difusió de les innovacions, ge-

nerant formes i vies de desenvolupament específiques en les diferents parts del territori italià. La individualització d'àrees urbanes o metropolitanes a partir dels estudis de la SVIMEZ (Cafiero i Busca, 1970) i del «Projecte 80» (Min. d'Economia i Hisenda, 1969) i més recents (Cecchini, 1988) s'ha vist com una adequació del sistema institucional italià a les solucions de govern supralocal del fenomen urbà (ja adoptat per altres països industrialitzats) amb diferents solucions, que encara es troba en fase de proposta (Urbani, 1985).

Les àrees metropolitanes són essencialment regions homogènies, encara que en la seva definició-delimitació poden ser considerades relacions funcionals, com ara els desplaçaments per feina. En realitat, les regions funcionals urbanes (v. paràgraf següent) tenen la majoria de vegades formes i dimensions diferents i cobreixen tot el territori, mentre que a les àrees metropolitanes se'ls atribueix el sentit de situacions territorials excepcionals, que a Itàlia s'ha subratllat especialment per la tendència actual a considerar així només les més grans i compactes, és a dir, Milà, Nàpols, Roma, Torí, Gènova, i en tot cas Palerm, Venècia, Bolonya, Florència i Bari (excloent-ne, però, aquelles que el «Projecte 80» anomenava «policèntriques»; per ex., el sistema venet). Per tant, és evident que les problemàtiques a què hem fet referència no tenen res a veure amb la gestió de les funcions urbanes i metropolitanes (que, com hem dit, avui en dia tenen una estructura de xarxa de nivell supraregional), sinó més aviat tot el que està relacionat amb les grans dimensions, amb les grans densitats, amb el valor estratègic dels espais centrals, és a dir, amb una sèrie d'atributs específics que només es troben en aquestes àrees concretes.

Regions funcionals

Com és ben sabut, aquesta mena de regió correspon, per definició, a xarxes d'interacció, amb un entramat tot difós i petit que afecta amb *continuitat* (és a dir, pràcticament pertot arreu) una àrea sencera.

Quant als fets naturals, potser l'únic cas significatiu és el de la *conca fluvial*, a hores d'ara d'importància creixent no sols per la regulació i l'ús de les aigües, sinó també per la defensa hidrogeològica i de les contaminacions, fins a presentar-se com un nivell d'actuació supraregional, com en el recent projecte de descontaminació del Po.

Des del punt de vista socio-econòmic, les regions d'aquesta mena les dissenyen fenòmens d'interacció que tenen relació, de fet o potencialment, amb tots els subjectes (famílies, empreses, proveïdors de serveis, unitats de treball). Un primer gran grup està relacionat amb els moviments migratoris permanents (*regions migratòries*: Tinacci, 1984) i els alterns (pendularitat) de la població resident. Aquests últims permeten individuar-ne les dues classes elementals:

- àrees de *pendularitat laboral* (del mercat de treball),
- àrees d'*atracció* (o gravitació, o influència) urbana (per serveis aïllats o globals), que corresponen a les regions «complementàries» del famós model de Christaller.

La primera es va estudiar a escala nacional en una recerca ISTAT-IRPET (1986) que la divideix en dos nivells jeràrquics:

Els sistemes locals del treball (de dimensió de districte: 955 en total) i *les regions funcionals del treball* (de dimensió quasi provincial: 177 en total).

La segona classe (àrea d'atracció) ha estat estudiada recentment en la seva articulació nacional, parant atenció especial als serveis comercials (Somea, 1973, i Landini, 1981), per un grup de geògrafs de la Universitat de Pisa (Cori i alt., 1983; Da Pozzo i alt., 1983). Aquests últims van considerar de primer els quatre nivells jeràrquics: 527 de I nivell, 137 de II, 13 de III i 2 de IV. S'arriba a resultats molt semblants examinant els corrents afegits de persones o de mercaderies que permeten definir *conques de trànsit* de tipus global o particular (per ex., conques d'ús dels serveis de transport públic). També l'origen i la destinació dels corrents telefònics (Menegatti, 1980) permet delimitar àrees d'integració prevalent, que més o menys corresponen a les esmentades àrees d'atracció urbana del III nivell.

El conjunt dels moviments diaris examinats més amunt, referits a un o a diversos pols urbans d'atracció connectats entre si, permeten individuar el tipus integrat de la *regió funcional urbana* (Van den Berg i alt., 1981) corresponent a la *daily urban region* de Berry (1973) amb una dimensió entre comarcal i provincial, i és l'equivalent funcional, a l'era de l'automòbil i de les telecomunicacions, d'allò que era l'àmbit municipal quan se circulava a peu o amb carro, és a dir, l'àmbit territorial dins del qual es produeix la vida quotidiana de les famílies i de les empreses enfocades al mercat local. Com a tal, encara és el més eficaç per a la gestió dels serveis i dels transports públics locals, per a actuacions coordinades en el mercat del treball i de l'habitatge, per al control i la valoració ambiental i urbanística. S'ha de fer notar que es tracta de sistemes d'àrees, però no necessàriament compactes ni continus, en el sentit que actualment tendeixen a seguir el ritme d'isocrones, amb marcats eixamplaments radials i amb possibles alineaments de nuclis separats ran dels eixos de trànsit principal.

També les actuals regions institucionals (que a partir d'ara anomenarem regions) es poden considerar regions funcionals amb una cohesió interna donada per la xarxa de transports que lliga l'ens regional i els seus òrgans als altres subjectes (usuaris dels serveis, grups d'interès privat, destinataris de les normes i de les actuacions).

Això és independent del fet que el repartiment regional coincideixi o no amb unitats regionals o sistemes territorials efectius, de naturalesa extrainstitucional, encara que sigui obvi que una tal coincidència reforçaria la cohesió regional, avui relativament feble, que l'ens institucional pot activar en relació amb la seva autonomia, capacitat financera i d'empresa política.

Sistemes de xarxa regionals

Es tracta de sistemes de relacions espacials en forma de xarxa, identificables de manera més o menys exacta dins d'àmbits mesoregionals, que no afecten, però, la totalitat dels llocs que els constitueixen, sinó només alguns subjectes i alguns llocs (nusos). La representació pressuposa un espai discontinu, on allò que és proper pot ser molt diferent.

Algunes classes de xarxes particularment interessants per a aquest estudi són:

- *els sistemes locals d'empreses,*
- *els sistemes interregionals d'empreses,* i
- *els sistemes urbans en forma de xarxa.*

El *sistemes locals d'empreses* són conjunts d'empreses especialitzades en un cicle determinat de producció i integrades horitzontalment o verticalment dins d'àmbits territorials de dimensió comarcal a través de formes de cooperació implícita o també explícita (consorcis, associacions, etc.), sovint en estreta simbiosi amb les polítiques dels ens locals (Triglia, 1981). La forma clàssica del districte industrial marhallià (Becattini, 1987) ha estat proposada novament, sobretot els anys cinquanta i seixanta, a les regions «perifèriques» italianes en forma de *sistemes productius locals*, o *àrees-sistema* de la petita i mitjana indústria (Bagnasco, 1977; Garofoli, 1983; Fuà i Zocchia, 1983) i en sectors avançats, del *districte tecnològic* (Antonelli, 1986) i afins.

Són tipologies menys estudiades, però substancialment anàlogues, les que fan referència als districtes amb forta especialització turística i els sistemes locals agroindustrials.

En molts casos aquestes xarxes estan tan integrades amb les realitats territorials sobre les quals existeixen que gairebé poden tractar-se com a sistemes quasi areals. En tot cas, es tracta sempre de sistemes territorials de pertinença notable com a àmbits específics de polítiques relatives a infraestructures, ambients, serveis, transports públics, ocupació, urbanisme, etc.

Sistemes interregionals d'empreses. Si examinem la distribució dels centres de decisió de les grans empreses i de les «unitats locals» (fàbriques, agències, etc.) que en depenen o que hi estan vinculades per relacions de subministrament i similars, se n'obté un tipus de regionalització econòmica (però amb fortes implicacions socials i polítiques a nivell local) que presenta una configuració en forma de xarxa o com a mínim d'àrea discontinua (per ex., Torí, Pomigliano d'Arco, Cassino, Termoli i d'altres localitats pertanyents a la xarxa de les instal·lacions del grup Fiat, constitueixen un sistema molt interrelacionat i en molts aspectes homogeni, encara que geogràficament discontinu).

La generalització de situacions d'aquesta mena pot comportar una reduïda capacitat de gestió regional de problemes que es deriven de lògiques de decisió i de centres de poder situats a nivells jeràrquics supra-regionals (Sern i Trapletti, 1989). Com ja hem vist, aquestes relacions s'han intensificat a causa dels recents progressos de la informàtica empresarial i de la telemàtica (Antonelli, 1988). Sovint aquestes xarxes d'empreses tenen dimensió supranacional.

Sistemes urbans en forma de xarxa. La primera formulació explícita d'un sistema urbà articulat en una xarxa funcional policèntrica és la de la *megalòpolis*, que J. Gottmann (1961) va estudiar encara en formació al NE dels Estats Units. Com se sap, es tracta d'una estructura territorial de dimensions macroregionals, que deriva de la integració recíproca de molts sistemes urbans i metropolitans, típica de les economies industrials avançades. Es pot veure com un resultat de la redistribu-

ció entre una sèrie de centres (en una àrea amb un diàmetre de 300 a 1.000 km) de les funcions urbanes de nivell superior (alta tecnologia, terciàries superiors i quaternàries) en altre temps concentrades en una única ciutat o àrea urbana. En altres paraules: fins a la meitat del nostre segle les metròpolis eren àrees geogràficament restringides on es concentrava un conjunt *tendencialment complet* de funcions urbanes «rars», que exercitaven la seva influència i atracció en un espai circumdant a escala regional o continental. Avui, si volem trobar la mateixa mescla completa o gairebé completa de funcions, cada vegada ens serà més difícil de trobar-la en una sola gran ciutat i, en canvi, la podrem refer sumant les funcions, complementàries, d'una xarxa interrelacionada de centres amb una extensió de centenars de quilòmetres, com l'europea de l'eix del Rin, de Rotterdam a Zuric (Gottmann, 1983).

A l'articulació a escala macroregional de les grans ciutats, hi correspon una de semblant a escala mesoregional (de nivell comarcal a provincial) de les ciutats mitjanes com a conseqüència d'una divisió territorial del treball i de les funcions urbanes, també a aquesta escala. Per a aquestes estructures regionals urbanes intermèdies s'ha proposat el nom de *retícula urbana* (Dematteis, 1985; Emanuel, 1989). També en aquest cas es tracta d'una estructura territorial policèntrica que en substitueix una de monocèntrica i d'una estructura funcional interconnectada, que en subsisteix una de polaritzada. Existeixen clars exemples d'interconnexions reticulars individuades a partir de l'oferta de serveis a les famílies i a les empreses del Piemont i la Lombardia.

Es pot suposar raonablement que tota la província de Pàdua es vagi estructurant en «retícules», com també altres parts de la península d'elevada urbanització, amb l'excepció del sud, on perviuen estructures jeràrquico-polaritzades (diversos autors, 1988).

Més dubtós és el caràcter de megalòpolis que es va voler atribuir a la xarxa urbana paduana (Muscarà, 1978). D'una banda, aquesta vasta àrea sembla encara bastant ben articulada en xarxes urbanes regionals en sentit estricte (encara que no del tot coincidents amb els límits de les regions); de l'altra, les interaccions «fortes» entre sistemes metropolitans avui en dia són de caràcter internacional i van més aviat cap a una integració a escala continental, com la megalòpolis peruana. En aquesta perspectiva s'hauria de revisar i actualitzar la proposta de F. Campagna (1964) d'una «Europa de les Regions».

La regió basada en allò que no existeix

La sumària ressenya sobre l'articulació regional italiana que hem fet a l'apartat anterior porta a les conclusions esquematitzades a la taula I. Si per regió en sentit estricte entenem el nivell de la jerarquia territorial que subsegueix immediatament l'estatal-nacional, hem de concloure que tal nivell no correspon a Itàlia a sistemes territorials (ni de tipus homogeni, ni funcionals-areals, ni reticulars) existents realment, sinó només a una realitat de tipus institucional, com és justament aquella de les nostres vint regions autònomes.

L'articulació més propera a la dimensió de les regions és la de les àrees d'atracció urbana de tercer nivell, a la qual corresponen xarxes urbanes regionals jeràrquico-polaritzades. No obstant això, es tracta de

sistemes de relacions relativament limitades i febles respecte a les d'altres nivells territorials. A més, el perfil geogràfic d'aquestes àrees correspon ben poc al de les actuals regions, ja que només algunes (sobretot al nord) corresponen a sistemes d'aquesta mena.

Pel que fa a la resta, les dinàmiques socio-econòmiques actuals tendeixen a esdevenir agregacions territorials significatives que no se situen al nivell de les regions,

sinó a uns altres dos nivells. L'un, de xarxa supraregional (i tendencialment supraregional), presenta dinàmiques que s'escapen a la capacitat de govern (i en gran part fins i tot de previsió) de l'ens regional, però amb les quals cal que aquest interactui. L'altre nivell, infra-regional, entra, en canvi, dins de les competències actuals de les regions, les quals, per tant, haurien de cobrir funcions de coordinació i regulació de sistemes subregionals.

TAULA I

TIPUS D'ARTICULACIÓ REGIONAL	Dimensions		
	Infraregional	Regional	Nacional o internacional
Regions homogènies	Altimètrico-morfològiques àrees sísmiques Regions agrícoles Àrees protegides, parcs Comunitats de muntanya <u>ÀREES METROPOLITANES</u> Àrees deprimides REGIONS CULTURALS		ÀREA D'INTERVENCIÓ CASSA PER IL MEZZOGIORNO
Regions funcionals	Conques fluvials Regions migratòries Àrees d'atracció urbana de 1r. i 2n. nivell Àrees de desplaçament per feina Conques de trànsit <u>Regió funcional urbana</u>	Àrees d'atracció urbana de 3r. i 4t. nivell <u>Regions institucionals</u>	
Sistemes regionals de xarxa	Sistemes productius locals DISTRICTES TECNOLÒGICS Retícules urbanes	Xarxes urbanes jeràrquiques MEGALÒPOLIS XARXES D'EMPRESSES PLURILocalITZADES	

* MAJÚSCULA: les articulacions «estratègiques» per al desenvolupament econòmic.

* Subratllades: les articulacions corresponents a agregacions d'interessos plurals (famílies, empreses, altres organitzacions).

TAULA 2. Nivells jeràrquics de l'articulació territorial

Nivells	Articulacions tradicionals	Noves articulacions	«Força» actual	Tendències «espontànies»
	Municipi		++	—
Local		Nou nivell local	—	
	Rodalia Comarca			+
Intermedi	Província	Nou nivell intermedi	+	?
Nacional	Regió		+++	±
Supranacional	Estat	Comunitat Europea	+	+

Alguns d'aquests sistemes permeten individualitzar unitats territorials al mateix temps de tipus integrat (és a dir, expressió de múltiples interessos territorialment coexistents) i generalitzades (és a dir, que cobreixen tot el territori nacional): les *regions funcionals urbanes*. En els llocs més desenvolupats del centre-nord aquestes regions geogràfiques tendeixen a coincidir amb els àmbits de les retícules urbanes. És presumible que en molts casos corresponguin també a àrees o *regions culturals* enteses com a conques de recursos «estratègics» per als processos innovadors i per a la qualitat del desenvolupament. En alguns llocs del territori també hi són presents formacions territorials més específiques (però sempre de tipus integrat): *sistemes productius integrats, districtes tecnològics*, comunitats de muntanya, àrees metropolitanes. Tots aquests sistemes territorials presenten dimensions intermèdies entre la municipal i la regional, amb prevalència del nivell comarcal, sobre el qual també convergeixen moltes de les articulacions regionals «elementals» esmentades a la taula I. La conclusió és que les regions, tal com són avui (llevat del cas particular de la Vall d'Aosta) no poden ser altra cosa que construccions «artificials», és a dir, agregats, sovint poc homogenis, de sistemes territorials (areals o reticulars) dotats d'una identitat i una coherència interna que normalment és superior a la de la regió en conjunt. El nivell en què se situen aquestes unitats territorials «intermèdies» es pot considerar com el *nou nivell local*. És a dir, es tracta del nivell mínim a partir del qual es poden diferenciar sistemes territorials significatius, després que el nivell municipal ha perdut aquesta característica, tot conservant una identitat simbòlica forta.

L'articulació del territori italià deixa endevinar actualment una fase de transició en la qual coexisteixen estructures heretades del passat, encara fortes en el pla polític, institucional i cultural, però cada vegada més febles com a àmbit d'organització d'interessos econòmics i socials, i estructures en formació amb característiques oposades, és a dir, fortes en el pla substancial i també en el de la imatge.

Actualment el nivell de les regions, a Itàlia, està en una posició intermèdia entre el nou nivell local en formació (corresponent a sistemes territorials de nivell comarcal-provincial) i l'estatal-nacional, que té una autonomia que tendeix a afeblir-se en benefici del nivell supranacional europeu. Comparada amb la d'Europa, la italiana és una situació més aviat particular. Al nostre país les regions autònomes van ser instituïdes transvasant en el contenidor geogràfic dels vells compartiments estadístics unes instàncies autonomistes que en el debat constituent van ser justificades amb dues classes d'arguments: el funcional de l'«autosuficiència econòmica» (que avui anomenaríem coincidència amb sistemes econòmico-territorials) i l'ideològic-cultural de la «regió històrica».

La feblesa factual d'aquests arguments l'ha demostrada des de fa temps la literatura geogràfica (Sestini, 1949; Gambi, 1963; Muscarà, 1968; Bonora, 1984). Ara es tendeix a considerar les opcions constituents com una resposta essencialment política a una gran demanda perifèrica de reconeixement de les diversitats (ètniques, estructurals, de desenvolupament econòmic, etc.) que durant massa temps havien estat desproveïdes de tutela i garanties (Cammelli, 1989).

Això, a primer cop d'ull, sembla equiparar les regions italianes amb les comunitats autònomes espanyoles, però amb la diferència substancial que, mentre les diversitats ètnico-nacionals espanyoles s'identifiquen (com en el cas de Catalunya) amb regions històrico-geogràfiques ben definides i de dimensions rellevants, a Itàlia les diversitats que el sistema d'autonomies regionals hauria de tutelar són en general menys reconeixedores geogràficament i més fragmentades, de manera que, de fet, no coincideixen, com hem dit, amb la divisió regional adoptada. Una prova d'això ens la proporcionen les anàlisis de vots, on les diferències de comportament entre eleccions regionals i generals són mínimes.

Les divisions regionals no reflecteixen tampoc agregacions explícites d'interessos, com és el cas de les regions franceses, que justament es van formar gràcies al reconeixement institucional de l'agregació i de la tutela d'interessos supradepartamentals (Meny, 1989).

D'altra banda, l'anàlisi del paràgraf anterior, encara que sumària, és suficient per demostrar que, en el cas italià, no sols la divisió regional va ser «artificial», sinó que ho és *necessàriament*, ja que no hi ha cap articulació, ni històrica ni ètnica ni econòmico-funcional, que cobreixi tot o gran part del territori italià a nivell jeràrquic regional (mentre que, com hem vist, una articulació d'aquesta mena existeix a nivell comarcal-provincial).

A més, les grans diferències estructurals entre les diverses parts de la Península i del Mezzogiorno (Sud) justifiquen concretament la gran flexibilitat dels criteris adoptats (pensem en la diferència entre la Llombardia i regions com el Molise o la Basilicata).

També és cert que a aquesta artificialitat de les regions italianes (almenys les d'estatut ordinari) s'hi pot atribuir l'escassa vitalitat que presenten actualment, gairebé vint anys després de la seva institució. Això no obstant, davant la crisi del model tradicional (areal) de la regió geogràfica, provocada per l'impacte creixent de les organitzacions territorials de xarxa, les regions italianes, justament per llur artificialitat, tenen potencialitats no gens indiferents. En un món que es va articulant, de fet, sobre dos nivells fonamentals, un de local (estès, com hem dit, a la dimensió dels sistemes funcionals urbans) i un de mig nacional mig internacional, la presència d'un nivell intermedi «regional» està àmpliament justificada tant en termes funcionals (lindars d'indivisibilitat dels serveis, externalitat, sinèrgies intersectorials, etc.) com en termes de coordinació i de regulació política d'interessos supralocals (Triglia, 1989).

En aquesta perspectiva, l'eficàcia de l'ens regional ja no depèn d'una delimitació geogràfica precisa de l'àmbit d'actuació, perquè això a hores d'ara no sols és superflu per l'absència total, o gairebé, de sistemes territorials en aquest nivell, sinó també pel caràcter discontinu (reticular) i relativament inestable de les noves formes d'organització territorial. Més que de la correspondència amb eventuais sistemes territorials d'àrea, la regió d'aquest final de segle sembla que depèn de la seva capacitat d'organitzar i coordinar una demanda de mediació i regulació política d'interessos que el nivell local no és capaç de satisfer tot sol i que el nivell nacional (o supranacional) no pot, o no hauria

(excepte casos excepcionals) de gestionar directament. El problema no sembla que tingui actualment solucions geogràfiques eficaces com a alternativa a les subdivisions existents. Les solucions, més aviat sembla que siguin de tipus polític, organitzatiu i institucional.

En absència d'aquestes solucions, queda abandonat un camp d'oportunitats molt ampli (molt ben practicat per les regions franceses, menys autònomes, i pels Länder alemanys, molt més forts), i mentrestant el rol que haurien de desenvolupar les regions és subrogat, malament, per iniciatives centrals (plans sectorials, projectes especials, etc.).

En conclusió, si busquem en el territori fets que justifiquin l'actual divisió regional o una eventual revisió, hi trobem ben poc de pertinent en aquest nivell. Però justament és aquesta absència, amb les ocasions perdudes i els desavantatges que presenta, sobretot amb vista a la integració europea, que ens diu que encara que no hi sigui, la regió és necessària. En canvi, allò que he anomenat el «nou nivell local» és molt diferent i està àmpliament obert a l'exploració d'allò que ja existeix però que encara no està dotat d'una representació adequada, i encara hi falten representacions geogràfiques adequades dels fenòmens reticulars i del seu impacte a nivell regional i local.

Bibliografia

- AA.VV. (1988), *Le aree metropolitane e le reti urbane*, CNR Progetto Finalizzato «Struttura ed evoluzione dell'economia italiana», s. IV, tema 8, quad. 11, Dip. Territorio Università e Politecnico di Torino.
- ANTONELLI, C. (1986), *L'attività innovativa in un distretto tecnologico*, Fondaz. G. Agnelli, Torí.
- ANTONELLI, C. (1988), «The emergency of the network firm», in ANTONELLI, (a cura di), *New information technology and industrial change: the Italian case*, Commission of E.C., Kluwer Acad., Dordrecht, pp. 13-32.
- BAGNASCO, A. (1977), *Tre Italie. La problematica territoriale dello sviluppo italiano*, Il Mulino, Bolonya.
- BECATTINI, G. (a cura di) (1987), *Mercato e forze locali: il distretto industriale*, Il Mulino, Bolonya.
- VAN DEN BERG, L. et al. (1980), *Urban Europe. A study of growth and decline*, Pergamon, Londres.
- BERRY, B.J.L. (1973), *Growth centers in American urban system*, Ballinger, Cambridge Mass.
- BONORA, (1984), *Regionalità. Il concetto di regione nell'Italia del secondo dopoguerra (1943-1970)*, Angeli, Milà.
- BRUNET, R. (1984), «La regionalizzazione: essenza o gestione dello spazio?», in TURCO A. (a cura di), *op. cit.*, pp. 47-66.
- BUNGE, W. (1962), *Theoretical Geography*, Lund.
- CAFIERO, S., BUSCA, A. (1970), *Lo sviluppo metropolitano in Italia*, SVIMEZ, Giuffré, Milà.
- CAMMELLI, M. (1989), «Dimensione regionale degli interessi e fondamento del ruolo regionale di coordinamento. Relazione di sintesi», *Conv. Il ruolo regionale di coordinamento del governo locale*, Cons. Region. Veneto e Istituto Regioni del CNR, Venècia, abril 1989.
- CECCHINI, D. (1978), «Le aree urbane in Italia: scopi, metodi e primi risultati di una ricerca», *Riv. Econ. del Mezzogiorno*, II, 1, pp. 39-71.
- CLAVAL, P. (1968), *Régions, nations, grands espaces. Géographie Générale des ensembles territoriaux*, Gémin, París.
- COMPAGNA, F. (1964), *L'Europa delle regioni*, ESI, Nàpols.
- CORI, B., et al. (1983), «Gerarchie e aree d'influenza delle città italiane nelle loro specifiche funzioni», in CORI, B. (a cura di), *Città, spazio urbano e territorio in Italia*, Angeli, Milà, pp. 72-98.
- DA POZZO, C.; MAUTONE, M., i SBORDONE, L. (1983), «Gerarchia e aree di attrazione globale delle città italiane», in CORI, B. (a cura di), *Città, spazio urbano e territorio in Italia*, Angeli, Milà, pp. 100-119.
- DEMATTEIS, G. (1985a), *Le metafore della Terra*, Feltrinelli, Milà.
- DEMATTEIS, G. (1985b), «Controurbanizzazione e struttura urbana reticolare», in BIANCHI, G., i MAGNANI, I. (a cura di), *Sviluppo multiregionale*, Angeli, Milà, pp. 121-133.
- DEMATTEIS, G. (1987), «La géographie comme médiation linguistique», *Coll. Intern. Les langages des représentations géographiques*, Venècia (atti in stampa).
- DEMATTEIS, G., «Sistemi regionali e articolazione territoriale degli interessi. Il punto di vista della geografia umana», *Conv. Il ruolo regionale di coordinamento del governo locale*, Cons. Region. Veneto e Istituto Regioni del CNR, Venècia, abril 1989.
- DICKINSON, R.E. (1947), *City region and regionalism*, Londres.
- DUMOLARD, P. (1975), «Région et régionalisation: une approche systémique», *Espace Géographique*, 4, pp. 93-111.
- EMANUEL, C. (1989), «L'organizzazione reticolare intermetropolitana». AISRE, Convegno: *I sistemi urbani tra concentrazione metropolitana e struttura policentrica*, Milà, gener 1989.

- FARINELLI, F. (1983), «Alle origine della geografia politica 'borghese'», in RAFFESTIN, C. (a cura di), *Geografia politica: una teoria per un progetto sociale*, Unicopli, Milà, 1983, pp. 21-38.
- FUA, G.; ZACCHIA, (a cura di) (1983), *Industrializzazione senza fratture*, Il Mulino, Bolonya.
- GAMBI, L. (1963), *L'equivoco tra compartimenti statistici e regioni costituzionali*, F. Ili Lega, Faenza (ri-publ. in GAMBI, L., *Questioni di geografia*, ESI, Nàpols, p. 196.
- GAMBI, L. (1972), «I valori storici del quadri ambientali», in *Storia d'Italia*, vol. I, *I caratteri originali*, Einaudi, Torí, pp. 3-60.
- GAROFOLI, G. (1983), *Industrializzazione diffusa in Lombardia, Sviluppo territoriale e sistemi produttivi locali*, IRER, F. Angeli, Milà.
- GEORGE, P. i altres (1964), *La géographie active*, PUF, París, I.
- GOTTMANN, J. (1961), *Megalopolis, the urbanized northeastern seaboard of the United States*, Nova York (trad. ital. Einaudi, Torí, 1970).
- GOTTMANN, J. (1983), «I sistemi megalopolitani nel mondo» in *La città invincibile. Una confutazione dell'urbanistica negativa*, F. Angeli, Milà, pp. 371-382 (trad. da Ekistics, vol. 41 (1976), núm. 243, pp. 109-113).
- GRIGG, D.B. (1965), «The logic of regional systems», *Annals of the Association of American geographers*, 55, pp. 465-491.
- GUGLIELMINO, S. (a cura di) (1986), *Il proceso regionale. Teorie e politiche del cambiamento territoriale*, Università di Catania, Catania.
- HAGGETT, P. (1965), *Locational analysis in human geography*, Arnold, Londres.
- HARVEY, D. (1969), *Explanation in geography*, Arnold, Londres.
- ISTAT-IRPET (1986), «I mercati locali del lavoro in Italia», *Seminario su identificazione dei sistemi territoriali*, Roma (esbós preimpres).
- JUILLARD, E. (1962), «La région: essai de définition», *Annales de Géographie*, núm. 387, pp. 484-499.
- KAYSER, B. (1964), «La région comme objet d'étude de la géographie», in GEORGE et al., *op. cit.* 1964.
- LANDINI, B. (1981), «Caratteri geografici del terziario commerciale in Italia», *Boll. Soc. Geogr. Ital.*, X, 1-3, pp. 11-46.
- MENEGATTI, B. (1985), «Interazioni spaziali e comunicazioni telefoniche», in BIANCHI, G., i MAGNANI, I. (a cura di), *Sviluppo multiregionale: teorie, metodi, problemi*, Angeli, Milà, pp. 103-120.
- MENY, J. (1989), «Régions et intérêts: le cas français». Conv. *Il ruolo regionale di coordinamento del governo locale*, Venècia, abril 1989.
- MINISTERO DEL BILANCIO (1969), *Il «Progetto 80»*, Feltrinelli, Milà (e in più dettaglio: *Proiezioni territoriali del «Progetto 80»*, Roma, 3 vol., 1971).
- MUSCARA', C. (1968), *Una regione per il programma*, Marsilio, Pàdua.
- MUSCARA', C. (a cura di) (1978), *Megalopoli mediterranea*, Angeli, Milà.
- OLSSON, G. (1980), *Birds in Egg*, Pion, Londres (trad. italiana: *Uccelli nell'uovo*, Theoria, Roma, 1987).
- RAFFESTIN, C. (1981), *Per una geografia del potere*, Unicopli, Milà.
- RAFFESTIN, C. (1984), «Territorializzazione, deterritorializzazione, riterritorializzazione e informazione», in TURCO (a cura di), *op. cit.*, pp. 69-82.
- SENN, L.; TRAPLETTI, A. (1989), «Multilocalizzazione delle imprese e sistemi gerarchici territoriali», AISRE, Convegno: *Sistemi urbani tra concentrazione metropolitana e struttura policentrica*, Milà (en projecte).
- SESTINI, A. (1949), «Le regioni italiane come base geografica della struttura dello Stato», *Atti del XVI Congresso Geografico Italiano*, Bolonya, 1947, pp. 128-143.
- SFORZI, F. (1987), «L'identificazione spaziale», in BECATTINI, G. (a cura di), *Mercato e forze sociali: il distretto industriale*, Il Mulino, Bolonya.
- SOMEA (1973 i 1986), *Atlante economico-commerciale delle Regioni d'Italia*. Edic. 1973: Ist. Encicl. Ital., Roma. Edic. 1986: Somea, Roma.
- TINACCI MOSSELLO, A. (1982), «Alla ricerca della regione», in *Scritti geografici in onore di Aldo Sestini*, Soc. di Studi Geografici, Florència, pp. 1035-1062.
- TURCO, A. (a cura di) (1984), *Regione e regionalizzazione*, Angeli, Milà.
- TURCO, A. (1988), *Verso una teoria geografica della complessità*, Unicopli, Milà.
- URBANI, P. (a cura di) (1985), *Il governo delle aree metropolitane in Italia*, Angeli, Milà.
- VALLEGA, A. (1984a), «Dalla regione alla regionalizzazione: avanzamento teorico e nodi concettuali», in TURCO, A. (a cura di), *op. cit.*, pp. 19-46.
- VALLEGA, A. (1984b), *Geografia regionale. Avviamento metodologico*, Patron, Bolonya.
- TRIGILIA, C. (1989), «Il paradosso della regione: regolazione economica e sistema di rappresentanza degli interessi» Conv. *Il ruolo regionale di coordinamento del governo locale*, Venècia, abril 1989.